

Arīstas

✓ 9
—
306

50

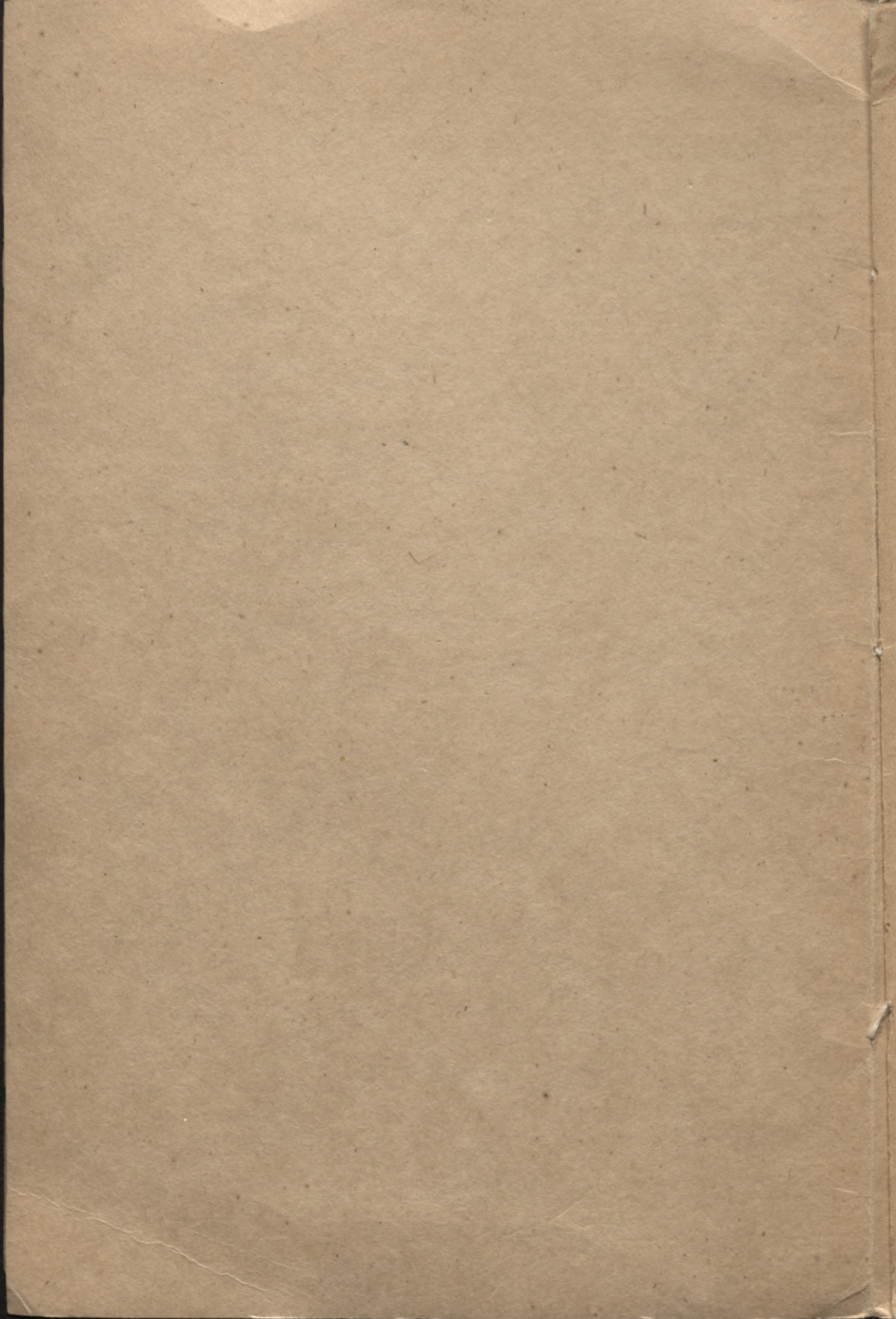
✓ 9
—
306

M. Stepermanis

Vidzemes zemnieku reformas idejiskie pamati XVIII g. s.

Rīgā, 1936. g.

R A M A V E S A P G Ā D S.

9
—
306

9
—
306

M. Stepermanis

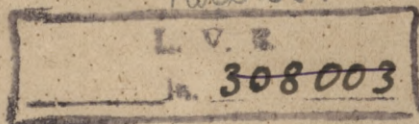
Vidzemes zemnieku reformas
idejiskie pamati XVIII g. s.

Rīgā, 1936. g.

R A M A V E S A P G Ā D S.

11

Parb. 59.

0303065662

Grāmatu spiestuves kooperatīvs

„GRĀMATROPNIKS”

Rīgā, Pils ielā Nr. 14.

M. Stepermanis.

Vidzemes zemnieku reformas idejiskie pamati XVIII g. s.

(Iestājelekcija 1936. g. februārī.)

Mūsdienu Eiropā zemnieki ir ieguvuši goda pilnu vietu. Ja tie kādreiz atradās gadsimteņiem ilgi likteņa pabērnu lomā, tad pēc kara Eiropā daudzās valstīs valsts vara atrodas tieši zemnieku — šīs enerģiskās, jauneklīga spara pilnās kārtas rokās. Sevišķi tas sakāms par Eiropas jaunajām agrārvalstīm, pie kurām piederam arī mēs. Nacionālā atdzimšana šeit ir nākusi no lauku sētas, kur nācijas gars ir uzglabājies gadsimteņiem cauri savā neaizkartajā spēkā un īpatnībā. Dzīvojot un darbojoties šai zemnieku tautas uzvaras un atbrīvošanās laikmetā, mums dabīgi ir radusies vajadzība skatīt mūsu vēsturi no latviešu un zemnieku viedokļa. Aplūkot Vidzemes zemnieku pirmo reformu idejiskos pamatus laikmetā, kad latviešu zemnieki vēl atradās dziļā nebrīvībā, būs mans pašreizējais goda pilnais uzdevums.

XVIII jeb apgaismotāju gadsimtenis ienesa Eiropas garīgajā un sabiedriskajā dzīvē un uzskatos daudz jaunu pārvērtību. Nevar teikt, ka šīs jaunās pārvērtības un uzskati nebūtu skāruši arī Vidzemi, kur toreiz pastāvēja smaga dzimtbūšanas iekārta. Zemnieku jautājums XVIII g. s. publicistikā ieņēma diezgan ievērojamu vietu. Arvien vairāk sāka nostiprināties uzskats, ka zemnieki ir katras valsts saimnieciskās dzīves labklājības pamats, bez kuŗa neviena valsts nevar kļūt varena, spēcīga un pilnīga. Tādēļ dabīgi, ka par šo jautājumu nācās spriest arī pie mums, jo Vidzemē ap XVIII g. s. vidu dzimtbūšana sasniedza savu augstāko pakāpi. Vidzemē ar zemnieku jautājumu pirmā kārtā nodarbojās muižnieki, kas visiem spēkiem aizstāvēja šo iekārtu un centās at rast arvien jaunus pierādījumus dzimtbūšanas paturēšanas un pastiprināšanas nepieciešamībai. Muižnieki bija dzimtbūšanas iekārtas pastāvēšanā materiāli un politiski ieinteresētā puse.

Visa muižnieku eksistence un labklājība balstījās vienīgi uz zemnieku nebrīvības stāvokli. Tādēļ tie vienmēr pretojās jebkuram zemnieku reformas mēģinājumam.

Muižniekiem izglītības ziņā līdzvērtīgi vai pat par tiem pārāki bija tā sauc. Vidzemes apgaismotāji, daži mācītāji, skolotāji, publicisti, kas bija iepazinušies ar Rietumeiropas sabiedriskiem virzieniem un jaunām saimnieciskās iekārtas doktrīnām. Nebūdami paši ne muižnieki, ne dzimtkungi, tie sāka kritizēt gan no valsts saimniecības, gan tīrās humānitātes viedokļa Vidzemes dzimtbūšanas iekārtu. Bet tā kā skaita ziņā šo apgaismotāju Vidzemē nebija daudz un tie bija vairāk vai mazāk atkarīgi no muižniekiem, tad savās prasībās tie visumā bija mēreni, kritikā atturīgi; vienīgi uz gadsimteņa beigām, kad sabruka ar lielu troksni Francijas vecā iekārta, arī Vidzemes apgaismotāju balsis kļuva skaļākas. Dzimtbūšanas aizstāvji un kritizētāji izcīnīja savā starpā ilgstošas idejiskas cīņas, katrs cenšoties pierādīt savu uzskatu pareizību ar attiecīgiem argumentiem un pierādījumiem no tā laika jurisprudences, tautsaimniecības un filozofijas.

Interesantākais šai dažādo argumentu cīņā bija tas, ka zemnieki paši, visa tautas plašākā masa, par ko tika tik daudz runāts un rakstīts, stāvēja pavisam nomaļus. Zemnieki toreiz bija atstumti no līdzrunāšanas savu likteņu gaitās, un tie ar apbrīnojamu pacietību un izturību klusu vēroja apkārtni un, likās, kaut ko gaidīja, pilni savas dziļās taisnības un tiesību apziņas, kas tiem tīri instinktīvi bija ieaugusi no paaudzes uz paaudzi. Latviešu zemnieki bija nelokāmi pārliecināti, ka viņi ir šīs zemes senie iedzīvotāji un ka visa zeme ir neapšaubāmi viņu īpašums. Līdz zemniekiem gandrīz nenonāca apgaismotāju vai viņu idejisko pretinieku pamatojumi un iebildumi. Tomēr zemnieki, visas šīs izsmalcinātās juridiskās kauzistikas objekts, pie reizes bija gatavi paši sakustēties un ar draudiem pieprasīt savas tiesības: to liecina daudzās zemnieku sūdzības un vairāki zemnieku nemieri XVIII g. s. otrā pusē Vidzemē. Tādēļ arī zemnieku pretinieki centās apslāpēt katru balsi, kas pacēlās par labu zemniekiem. Par agrārās reformas jautājumiem sprieda un runāja pavisam šaurās aprindās — augstākās administrācijas un muižnieku sfērās, nedaudzo intelektuālo darbinieku sacerējumos. Tādā ziņā visa šī darbība stipri atgādināja tālu saules staru rotaļu biezas mākoņu segas virspusē: zemes pelēko masu šie stari gandrīz nemaz neskāra. Un tomēr — arī šai staru rotaļai bija sava nozīme: ar laiku mākoņu priekšgars tika izkļiedēts un zeme atdzīvojās jaunai dzīvei un radišanas darbībai.

Daži argumenti XVIII g. s. uzskatos par verdzības un dzimtbūšanas izcelšanos pārnāca jau no iepriekšējā gadsimtena. Ja arī XVII g. s. teorētiķi savā lielākajā vairumā nosodīja verdzību un dzimtbūšanu, tad bija tomēr arī daži autori, kuŗu darbos varēja sameklēt zināmus teorētiskus pamatojumus nebrīvības aizstāvēšanai. Šai ziņā jāpiemin slaveņais holandietis Hugo Grocijs, kuŗš pieņēma Aristoteļa uzskatu, ka ir ļaudis, kas vairāk prot paklausīt nekā valdīt — tie esot Sirijas un Āzijas iedzīvotāji. Vergus, pēc Grocija domām, parasti iegūstot kara laikā, dāvādot dzīvību saņemtiem gūstekņiem.¹⁾ Grocija skolnieks, ievērojamais vācu jurists un vēsturnieks Hermanis Konrings darbā „De civili prudentia“, kas iznāca 1662. g., mēģināja sniegt sociālās politikas filozofiju, meklējot valdīšanas principus. Pamatojoties uz Grociju, Konrings apgalvoja, ka verdzība dibinoties uz dabas, cilvēku un Dieva likumiem; varot pakļaut verdzībai veselas tautas par labu tiem, kas tās spēj valdīt.²⁾ Grocija un Konringa uzskati atspoguļojās arī Vidzemes muižnieku XVIII g. s. teorētiķu rakstos.

Ja mēs gribētu iepazīties praktiski ar XVII g. s. otras puses uzskatiem verdzības jautājumā, tad jāpakavējas pie franču izdotā „Code Noirs“, kas iznāca 1685. g. Te, blakus verdzības noteikumiem, atrodam arī veselu rindu pantu, kas cenšas ierobežot vergu turētājus un piešķirt vergiem zināmas cilvēka tiesības, piem. svētdienas atpūtu, cilvēcisku apiešanos, piemērotu uzturu, u. t. t.³⁾ Brīvatlaistie vergi kļuva par Francijas pilsoņiem. Visi šie panti liecina par likumdevēju vēlēšanos arī nēģeru verdzības lietā radīt zināmas tiesiskas normas, kas garantētu vergiem kaut arī visminimālākās cilvēku tiesības.

Kādi uzskati dzimtbūšanas jautājumā pastāvēja Vidzemē XVIII g. s. sākumā un pirmajā pusē?

Šeit vispirms jāatzīmē, ka Vidzemē 1710. g. notika ievērojamas pārgrozības — zviedru virskundzības vietā iesākās krievu valdīšanas laikmets. Šai pārejas laikā Vidzemes muižnieki izvirzījās vadītāja lomā un līdz ar to sākās muižnieku reakcijas laikmets, kas, savukārt, radīja strauju zemnieku stāvokļa pasliktināšanos. Jau tūlīt pēc padošanās krieviem 1711. g., Vidzemes muižnieki iesniedza cara pilnvarniekam Rīgā savus „vispadevīgākos vēlējumos“ (Humillima desideria). Muižnieki cerēja iegūt par zemniekiem neierobežotas tiesības, pilnīgi atmetot zviedru laiku zemnieku aizsardzības likumus. Savā lūgumā muižnieki prasīja piešķirt tiem par viņu zemniekiem netikvien civīlo, bet arī kriminālo jurisdikciju. Savu prasību tie pamatoja ar sen neatzīto un noraidīto Sigismunda

Augusta privilēģiju 26. pantu.⁴⁾ Šis gājiens Vidzemes muižniekiem tomēr neizdevās — arī krievu valdības pārstāvis noraidīja šo prasību, aizrādot, ka izlemjot zemnieku dzīvības vai nāves jautājumu, muižnieki dusmu vai citu afektu stāvoklī varētu iet pārāk tālu.⁵⁾

Vispārīgi jāsaka, ka savu neierobežoto dzimtkungu tiesības Vidzemes muižnieki vienmēr centās pamatot ar šo XVI g. s. vidū radušos dokumentu, kā izcelšanās ir visai neskaidra un kā oriģināls nekur nav atrodams. Muižnieku neatlaidīgā turēšanās pie šī apšaubāmā dokumenta liecina tikai to, ka nopietnāku dokumentu par muižnieku dzimtkungu tiesībām tiem vienkārši nebija. Tādēļ tie aizvien meklēja jaunus un pārliecinošus argumentus, kas pamatotu viņu viedokli. Sevišķi nepieciešami šādi jauni argumenti muižniekiem bija 1739. g., kad kādam igauņu zemniekam dzirnavniekam Jānim Antonam bija izdevies iesniegt Krievijas ministru kabinetā sūdzību par viņam un viņa tēvam nodarītām pārestībām. Jānim Antonam dzimtkungs Bērs bija patvarīgi atņēmis visu iedzīvi, zemi un dzirnavas, spiedis izpildīt visdažādākās klaušas un daudzreiz bargi sodījis. Ministru kabinets sūdzību nodeva Justickollēģijai, kas savukārt pieprasīja ziņas par dzimtkungu valdīšanas tiesībām no Igaunijas un Vidzemes galma tiesām. Vidzemes galma tiesa pieprasīja attiecīgos paskaidrojumus no Vidzemes landrātu kollēģijas, un tādā kārtā radās mums visiem labi pazīstāmā landrāta Rozena deklarācija par Vidzemes dzimtkungu tiesībām par viņu zemniekiem.⁶⁾

Landrāts Rozens neapmierinājās ar jau sen parasto atsaukšanos uz Sigismunda Augusta privilēģijām, bet meklēja jaunus argumentus tā laikā ārzemju juridiskajā literātūrā. Tāds Rozens atrada Dortmundas rātskunga, kāda diezgan ievērojama vācu jurista Joachima Potgīsera sacerējumos. Potgīseris mēģināja sistematizēt un pieskaņot vēstures faktiem XVII g. s. juriskonsultu — verdzības un dzimtbūšanas piekritēju uzskatus. Tas bija interesants mēģinājums formulēt un precizēt verdzības doktrīnu apgaismotāju gadsimtenī. Potgīseris publicēja šai jautājumā vairākus darbus, no kuriem plašākais aptver vairāk par 1000 lpp. un iznāca 1736. g. ar nosaukumu „Commentarii juris Germanici de statu servorum. Veteri perinde atque novo.“ Mēģinot pielāgot dzīves īstenībai Hugo Grocija mācību par verdzības izcelšanos no kara gūstekņiem, Potgīseris meklēja vēsturē attiecīgus piemērus un šķitās tos atradis Prūsijas, Kurzemes un Vidzemes vēsturē. Šīs zemes savā laikā iekaroja Zobenbrāļu un Teutoņu ordenis. Un tā kā šais zemēs pastāvēja vissmagākās dzimtbūšanas iekārta, tad Potgīseram tās izlikās par klasisku

piemēru minētās doktrīnas pamatošanai. Tādēļ Potgīzers rakstīja savā darbā, ka bīskaps Alberts, iekarojot ar krustnešu palīdzību Vidzemi, piespiedis pieņemt kristīgo ticību un uzlicis šejienes iedzīvotājiem mūžīgu verdzību — perpetuam servitudem imposuit.⁷⁾

Lieki aizrādīt, ka šāds XVIII g. s. vācu publicista sledziens par dzimtbūšanas izcelšanos Vidzemē bija aplams un nemaz nesaskanēja ar notikumu patieso gaitu. Potgīzers tuvāki nepazīna Vidzemes vēsturi un viņa slēdziens bija radies loģiskas konstrukcijas ceļā.⁸⁾ Tas tomēr netraucēja Vidzemes muižniekus likt lietā Potgīsera izdomājumus. Landrāts Rozens, trīs gadus pēc Potgīsera grāmatas iznākšanas, 1739. g. ievietoja šo konstrukciju savā deklarācijā par Vidzemes dzimtkungu dominiuma tiesībām par viņa dzimtļaudīm, tad šīs tiesības ir nodibinātas šīs zemes pirmās iekarošanas laikā. Kad vācu bruņinieku ordenis šo provinci ieguva ar zobenu un tā kļuva par ordeņa iekarojumu, tad arī zemniekiem atņēma visu brīvību, tā ka viņi uz priekšu vairs nebija brīvi republikas pilsoņi, bet dzimtcilvēki, un kā homines proprii piecietināti pie muižām... un tā līdz šim laikam palikuši pilnīgā dzimtbūšanā un kā dzimtļaudis un glebae adscripti ir viena dzimtkunga doti otram kā mantojums vai pirkums, vai arī citādā veidā ar rakstisku līgumu pārdoti, atsavināti un pēc jure dominiī tiesībām atprasīti, tā ka šeit kādus pierādījumus minēt ir nevajadzīgs.⁹⁾

Grūti iedomāties vēl veiklāku un, jāsaka arī, nekautrīgāku jaunizgudrotās teorijas pārvēršanu oficiālā dokumentā par — neapšaubāmu argumentu dzimtkungu tiesību pamatošanai. Šo pašu argumentu Vidzemes muižnieki lietāja arī vēlāk. Tā 1762. g., ķeizarienes Katrīnas II kronēšanas laikā Maskavā Vidzemes muižnieki iesniedza lūgumu apstiprināt muižnieku privilēģijas. Savu privilēģiju izcelšanos muižnieki atkal pamatoja ar — iekarotāju tiesībām: „Vidzeme bija pagānu zemnieku apdzīvota zeme, kad vācu ordenis sāka iekarot šo zemi un pievērsa kristīgai ticībai. Iekarotājiem vajadzēja palīgspēku, un tiem bija jāapsola pievilcīgas priekšrocības dažām vācu ģimenēm, ko izdevās pierunāt pamest agrāko iedzīvī un iegūt jaunu ar ieročiem rokā nepazīstamā zemē. Tas arī bija pirmais pamats Vidzemes muižnieku privilēģijām.“ Un gandrīz to pašu Vidzemes muižnieki atkārtoja 1765. gadā, mēģinot noraidīt ģenerālgubernātorā Brauna pieprasītās zemnieku reformas.

Tāds bija Vidzemes muižnieku jaunais arguments par labu dzimtbūšanas paturēšanai. Šo argumentu muižnieki cen-

tās vienmēr izvirzīt pirmajā vietā savos oficiālajos iesniegumos. Tā tas netraucēti turpinājās līdz XVIII g. s. otrai pusei, kad Vidzemes apgaismotāja, mācītāja Johana Georga Eizena personā muižniekiem un viņu teorijām radās cienīgs pretinieks.¹⁰⁾

Eizens nebija dzimis vidzemnieks, bet šeit ieceļojis 1741. g. no Dienvidvācijas. Studiju laikā Jēnas universitātē viņš bija bez teoloģijas uzcītīgi klausījis arī tā sauc. kamerālzinības. Ievērojamais vācu kamerālists, Jēnas universitātes profesors Štisers 1735. g. rakstīja, ka lauksaimniecība ir visas zemes dvēsele un dzīvība, ka to atzinuši arī valdnieki un ar labu rīkojumu palīdzību cenšas pacelt lauksaimniecības stāvokli. Ja Štisers sevišķi neapkaroja dzimtbūšanas iekārtu, tad arī to neuzskatīja par valstij nepieciešamu: „Vecā dzimtbūšanas iekārta“, lasām 1746. g. iespiestajā Štisersa darbā, „Einleitung zur Landwirtschaft“, — „traucē un ir par kavēkli iedzīvotājiem, rūpniecības attīstībai... un vispārīgi kādas zemes un tautas kultūrai... tāpat arī ierobežo valdnieka ienākumus... Tādēļ arī dzimtbūšana daudzās vietās ir atcelta vai arī to uzskata par atceļamu, ierobežojamu vai pārlabojamu.“¹¹⁾

Atnācis uz Vidzemi, Eizens uzreiz iekļuva neierobežotas dzimtbūšanas zemē. Te viss bija pretrunā ar to, ko viņš bija redzējis savā dzimtenē un mācījies universitātē pie kamerālistiem. Tādēļ Eizens ar viņam piemītošo dedzību sāka pētīt Vidzemes dzimtbūšanas iekārtu un rezultātā sarakstīja vairākus apcerējumus pret dzimtbūšanu. Eizens, tāpat kā viņa skolotāji, uzlūkoja zemnieku kārtu par galveno avotu, no kura plūst viss, kas izveido kādas valsts labklājību. Un tā kā Vidzemē zemnieki bija pati galvenā iedzīvotāju kārta, 99% no visiem iedzīvotājiem, tad Eizens domāja, ka valsts intereses prasa, lai zemniekiem pievērstu visnopietnāko ievērību. Ne zemes neauglība, vai latviešu tautas iedzimtās īpašības un ļaunais raksturs, uz ko vienmēr atsaucoties muižnieki, esot vainojami Vidzemes saimnieciskās dzīves zemajā līmenī. Tautas garīgās spējas un raksturs visām tautām esot līdzīgs, vienīgi iekārta izveidojot tautas garīgo spēju un raksturu dažādību. Vidzemes trūkumos un nepilnībās vainojama vienīgi dzimtbūšanas iekārta. Tā traucējot labo un esot visa ļaunuma cēlonis. Tādēļ, pēc Eizena domām, valdībai būtu pilnīgas tiesības gādāt, lai katrs valsts iedzīvotājs savā kārtā kļūtu laimīgs. Ja muižnieki uzlūkoja dzimtlaudis par savu īpašumu, tad Eizens uz to droši atbildēja: „Neviens īpašums nav tik cieši nodibināts ar likumu un paradumu, ka valdniekam, kas pamanījis tā ļauno ietekmi uz pašu valsti, nebūtu tiesības pēc sava atzinuma atrast īpašniekus neaizkarošas

pārgrozības.“ Kad muižnieki atsaucās „uz vēsturiskām tiesībām“, kas nodibinātas jau zemi iekarojot, tad Eizens ironizēja par šo muižnieku argumentu, aizrādot, ka Vidzemē kristīgās ticības un verdzības ievēšanu saistot vienkopus: „Bet Vidzemē par šo divu lietu nesaskaņu tik maz domā, ka pat dzimtbūšanas izcelšanos saista ar kristīgās ticības ievēšanu... Vai nebija tiesības, spriežot līdz ar Grociju, padarīt par kalpiem tos, ko drikstēja nogalināt? Kā citādi varēja atturēt tautu no atkrišanas pagānu ticībā un arī pašiem pret to nodrošināties?“ Un Eizens pie tā piemetina savu slēdzienu: „Tādi patiesībā bija tie pamatojumi, kas bija vadītāji laikos, kad galvenais dzinējspēks tādai rīcībai bija personīgais labums. Bet tagad domā citādi.“

Šos vārdus Eizens rakstīja 1763. g. rudenī pēc audiences pie ķeizarienes Katrīnas II. Uz ķeizarieni Eizens lika vislielākās cerības un tādēļ griezās pie valdības ar dedzīgiem vārdiem: „Man šķiet, nebūs grūti pierādāms, ka tik augsta dzimtbūšanas pakāpe, kāda ieviesta Vidzemē, drīzāk uzskatāma par ļaunprātīgu, nekā derīgu tās varas lietošanu, kas ar Dieva un cilvēku likumiem ir atļauta vienam cilvēkam par citiem. Bet ļaunprātību, sevišķi ja tā, kā šeit, atnes daudz posta un traucē visu labo, labierīkotā valstī patiešām var un drikst atcelt.“

Eizens tā tad jau pirms 1765. g. noteikti prasīja zemnieku reformu Vidzemē. Un šo vēlamo reformu Eizens saprata stipri radikāli: zemniekiem piešķirama brīvība un īpašumtiesības uz zemi. Zemnieks bez zemes neesot nekāds zemnieks. Brīvība un zeme — lūk, Eizena Vidzemes zemnieku reformas ideāls XVIII g. s. vidū. Tā bija prasība, kas tālu pārsniedza Eizena laikmeta vispārdrōšākos sapņojumus un kas netika realizēti pat XIX g. s. ar zemnieku brīvlaišanas likumiem.

Eizens pats tomēr saprata, ka sākumā nav cerības realizēt tik plašu zemnieku reformu un tādēļ bija gatavs piekāpties un panākt kaut daļu no šī ideāla. 1764. g., Vidzemes zemnieku reformas priekšvakarā Eizens rakstīja: „Tomēr es nepastāvu, ka dzimtbūšana atcelama ar pavēli no augšas uzreiz un pavisam. Dažam, kas zemnieku kārtas pazemināšanā redz savas priekšrocības, tas būs sapīgi... Apgabalam būtu jau tad liels atvieglojums, ja vispirms ierobežotu un tad atceltu un stingri aizliegtu dažu muižnieku bardzību, ko bez kāda likuma vai priekšrocību atļaujas pats uz savu galvu ievēdis briesmīgs un mantkārigs dzimtkungs.“ Eizens tā tad prasīja mājas pārmācības tiesību ierobežošanu un atcelšanu, tāpat viņš vēlējās atcelt klausas: „Būtu arī lietderīgi atcelt klausas, kas sevišķi nomāc Vidzemes zemniekus... Zemniekam

viena kļaušu diena, pieskaitot turp un atpakaļ braukšanu, iztaisa veselās trīs dienas. Cik tas neaizkavē mājas darbu?.. Kļaušu darbs nav saskaņojams ar labas saimniekošanas noteikumiem.“ Un kā trešā prasība, ko Eizens ierosināja jau 1764. g., bija — neapstridamu un mantojamu īpašumtiesību piešķiršana zemniekiem un viņu pēcnācējiem.

Tās būtu minimālākās prasības paredzamā zemnieku reformā. Par vēlamāko atrisinājumu tomēr arī 1764. g. Eizens turēja pilnīgu dzimtbūšanas atcelšanu, un savu apcerējumu viņš nobeidza šādiem vārdiem: „Daudzas Eiropas valstis dzimtbūšanas atcelšanā mums aizsteigušās priekšā vairāk jau kā 100 gadus un nav zināms, ka to kautkur nožēlo.“

1765. g., kā zināms, Vidzemē valdības ierosinājumā, tiešām, izdarīja zemnieku stāvokļa uzlabošanu. Tagad interesanti salīdzināt, vai un cik tika šai reformā ievēroti Eizena ieteikumi. Atbildi mums sniedz pati 1765. g. Vidzemes zemnieku reformas norises gaita.

Par 1765. g. Vidzemes zemnieku reformas ierosinātajiem uzskatāmi paši Vidzemes zemnieki. Lieta tāda, ka Krievijas senāta 3. departamenta priekšniekam, senātoram, ģenerālfeldmaršalam un galma kambarkungam grāfam Aleksandram Buturlīnam Vidzemē piederēja Cēsaines pils ar vairākām citām muižām. Šo muižu zemnieki 1763. g. pavasarī bija pratuši ar savām sūdzībām par rentnieka patvarīgo rīcību ieinteresēt savu augsto, keizarienei tuvu stāvošo dzimtkungu. Buturlīns sūtīja izmeklēt savu zemnieku apspiešanas lietu vienu no saviem flīģeladjutantiem. Līdz ar to viņš vairākkārtīgi griezās pie Vidzemes ģenerālgubernātorā Brauna, norādot uz zemnieku neciešamiem apstākļiem.¹²⁾ Kad Brauns 1763. g. septembrī ieradās no Vidzemes Pēterburgā ar ziņojumu, tad keizariene jau bija informēta par Vidzemes zemnieku jautājumu. Apspriedes rezultātā keizariene uzdeva grāfam Orlovam ataicināt uz Pēterburgu mācītāju Eizenu, kur ar viņu un tā projektiem iepazīnās pati keizariene. Katrīna II bija Monteskjē mācekle, un Monteskjē, kā zināms, nosodīja verdzību kā kaitīgu netikvien vergiem, bet arī pašiem kungiem. Būdamā uzticīga savam skolotājam, arī Katrīna II gribēja ko darīt zemnieku stāvokļa uzlabošanai Krievijā. Un te nu apstākļi novirzīja viņas uzmanību tieši uz Vidzemi. Dažos krievu valstsvīros bija naidīgs noskaņojums pret Vidzemes muižnieku pārāk lielajām privilēģijām. Lai vājinātu nepatīkamo iespaidu, kāds šai Vidzemes muižnieku opozīcijā bija radies ar Vidzemes muižnieku privilēģiju ģenerālkonfirmāciju 1763. g., tad keizariene labprāt izmantoja izdevīgo momentu iejaukties Vidzemes lietās.

Eizena projekti sākumā guva ķeizarienes piekrišanu, un tā atļāva Eizenam iespiest „Krievu vēstures krājuma“ IX sējumā pazīstamo „Vidzemes dzimtbūšanas aprakstu.“ Tomēr Vidzemes muižnieki, sevišķi viņu pārstāvja Pēterburgā, barona K. F. Šulca intrigām izdevās panākt Eizena aizbraukšanu uz Ropšas muižu, kur tam bija jānodarbojas ar krievu zemnieku lietām, atstājot Vidzemi savam liktenim. Reformas projektu valdība tomēr galīgi neatmeta, tikai tas pārgāja no ideālista Eizena apgaismotās monarchijas ierēdņu rokās.

Kad 1764. g. vasarā Rīgā ieradās pati ķeizariene Katrīna II, tad sarunā ar ģenerālgubernātoru Braunu viņa izteica zemnieku reformas vēlējumus. Ķeizarienei visvairāk nepatika varmācīgā apiešanās ar zemniekiem, par kādu tik bieži sūdzējās Vidzemes zemnieki. Tādēļ viena no viņas prasībām bija — ierobežot dzimtkungu mājas pārmācības tiesības. Ģenerālgubernātors Brauns, kurš pārņēma reformas lietu un realizēja to 1765. g. pavasarī, visumā bija ļoti mērens. Viņš aizrādīja ķeizarienei, ka reformas lietā jāievēro liela uzmanība, jo 1) nedrīkstot aizkart Vidzemes muižnieku svētās un nepārkāpjamās īpašumtiesības, 2) Vidzemes zemnieki reformu varētu pārprast, jo tie savā mulķīgajā iedomā domājot, ka visa zeme esot viņu īpašums un ka šīs tiesības vienīgi tiem uzurpcjuši vācieši. Tādēļ arī zemniekos iedzimis naidis pret muižniekiem, ko tēvs nododot dēlam. Šo lielo naidu, kāds esot zemniekos pret dzimtkungiem, nevarot citādi apslāpēt, kā vienīgi turot zemniekus bezspēcībā un padevībā. Tādēļ Brauns lūdza ķeizarienes piekrišanu vienīgi šiem trim punktiem:

- 1) piešķirt zemniekiem kustamas mantas īpašumtiesības,
- 2) noteikt zemnieku klaušu un nodevu lielumu, un
- 3) ierobežot mājas pārmācības tiesības.¹³⁾

Šo punktu robežās, kā mēs zinām, arī tika realizēta Vidzemes zemnieku 1765. g. reforma.

Šāds iznākums, kas patiesībā palika vienīgi uz papīra, saprotams, nevarēja apmierināt Vidzemes zemniekus. Bija nepieciešams turpināt uzsākto reformas darbu, bet tas netika darīts. Arī idejiskā ziņā iestājās īsts atplūdu laikmets. Ja atskaita Eizenu, tad par nopietnāku zemnieku reformu un dzimtbūšanas atcelšanu vairākus gadu dešmitus vairs neviens neiestājās. Turpretim Vidzemes muižnieki izvirzīja jaunus argumentus par labu dzimtbūšanas iekārtas paturešanai. Zemniekus nevarot atbrīvot, jo tie garīgā ziņā neesot brīvībai vēl sagatavoti. Pazīstamais Aizkraukles barons K. F. Šulcs savā plašajā apcerējumā par Vidzemes vēsturi rakstīja: „Būtu bijis ļoti bīstami uz reizi atbrīvot no važām un pamest savā vaļā

rupju un neattīstītu tautu, kas ar brīvību saprot vienīgi neie-robežotu patvaļību.“ Arī kāds cits muižnieks Eriks fon Meks, Vidzemes bruņniecības sekretārs, 1766. g. rakstīja: „Dzimtcilvēks, vergs, lai cik nelaimīgs viņš mums izliktos, ir tā iemīlējies savu stāvokli, ka ar riebumu noraida katru iespēju iz-klūt no savas nezināšanas.“ Pēc muižnieku domām, zemnieki būtu pakāpeniski sagatavojami gaidāmai tālajai brīvībai.

Pret šādiem muižnieku argumentiem vēl reiz dedzīgi uzstājas Eizens. Viņš saprata, ka muižnieku iebildumi ir tikai mēģinājums zemnieku reformas lietu vilkt garumā, un tādēļ Eizens rakstīja: „Ir pavisam maldīgs uzskats, ja domā, ka tauta vispirms ir padarāma par cilvēkiem un tādēļ vajadzētu atvērt skolas... Vispirms cilvēku, tad skolu. Cilvēku veido iekārta...“ Un uz muižnieku aizrādījumiem, ka zemniekos ir iedzimta vergu daba, tas atbild: „Cilvēku var atbrīvot, jo tas dzimis brīvībai un var palikt brīvs. Tas mīl brīvību, jo tā ļauj ar prieku strādāt pašam no sevis.“¹⁴⁾

Eizena vārdi izskanēja bez dziļākas atbalss. Eizens neapšaubāmi bija XVIII g. s. Vidzemes zemnieku reformas spilgtākais idejiskais sludinātājs. Gadsimteņa 70-os un 80-os gadus reformas idejas atslāba un nobālēja. Arī šīnī laikā Vidzemē darbojās vairāki ievērojami apgaismotāji, no kuriem daži bija neapšaubāmi zemnieku draugi, tomēr spilgtāku zemnieku reformu ideju neviens no tiem neizteica. Lai pieminam tikai tādu zemnieku īstu labvēli, kā J a n n a v u, kas 1786. g. publicēja savu pazīstamo darbu „Verdzības vēsture“.¹⁵⁾ Jannavs nedomāja par dzimtbūšanas atcelšanu, bet vēlējās vienīgi uz-

Čaklais un nenogurstošais A. V. H ü p e l s savā apgaismotāja un humāna cilvēka augstsirdībā bija gatavs izteikties līdzcietīgi pret verdzībā smokošo latviešu un igauņu tautu, bet kad tām nācās runāt par kādu reformu, tad tas atzina, ka viss var palikt pa vecam. Hüpels atzina, ka dzimtbūšana esot liels ļaunums, bet tūlīt steidzās piemetināt — arī nepieciešams un pareizs iestādījums. Dzimtcilvēks esot nožēlojams radījums, kas pelnot līdzjūtību, bet ne katrs vergs jau esot nelaimīgs, jo esot arī labsirdīgi kungi, u. t. t.¹⁷⁾ Tādā ziņā Hüpels tīri labi nomierināja savu jūtīgo apgaismotāja sirdsapziņu un iekļāvās Vidzemes dzimtbūšanas apstākļos.

Ja Hüpelam zemnieku jautājums nebija sirds lieta, bet drīzāk laikmeta virziens, tad Rīgas Domskolas priekšnieks K. F. S n e l s bija patiess zemnieku draugs, kas no sirds jūta līdz zemnieku grūtajam stāvoklim. Snels bija dzimtbūšanas pretnieks: savā darbā „Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee“, kas iznāca 1794. g., Snels, runājot par Krie-

vijas trūkumiem, tūlīt atzīmēja: „Istā valsts nelaime ir zemnieku verdzība.“ Nodalā par latviešu un igauņu zemnieku stāvokli, Snels nesaudzīgi atsedza dzimtbūšanas iekārtas neēdības un trūkumus: „Tā ir ļauna zīme, viņš raksta, ja kur novārtā pamet zemnieku kārtu, kuŗu citās zemēs uzlūko par zemes labuma pamatbalstu.“ Bet neskatoties uz visu to, arī Snels nerunā nevienā vietā par dzimtbūšanas atcelšanas nepieciešamību. Pēc Snela domām, dzimtbūšana pagaidām vēl paturama, pagaidām tā vēl esot nepieciešama. Tuvākus paskaidrojumus Snels par to nedod.

Dabīgi, ka mūsos mostas jautājums, kādēļ visi šie apgaismotāji ir kļuvuši tik atturīgi, kādēļ 30—40 gadu laikā līdz Merķeļa „Latviešu“ iznākšanai 1796. g., zemnieku reformas jautājumā nevaram atrast nevienu spilgtāku un drošāku ideju? Netiešu atbildi uz to mums sniedz pats Snels, rakstīdams: „Ir ļoti ļauni, ka Vidzemes un Igaunijas muižnieki tik kaislīgi turas pie savām dzimts un valdīšanas tiesībām par dzimtļaudīm. Kas aizkaŗ šo stīgu, kļūst tiem ļoti aizdomīgs, kaut arī citādi viņi tam piekrīst. Ja runā ar tiem par saimniecības uzlabošanu, tie tūlīt gatavi domāt, ka vēlas atcelt viņu zemnieku dzimtbūšanu, kas taču ir pavisam cita lieta.“¹⁸⁾

Tā tad Vidzemes muižnieki pēc 1765. g. bija kļuvuši sevišķi neiecietīgi pret zemnieku reformas sludinātājiem, tam vēl pievienojās otrs nelabvēlīgs apstāklis — arī keizariene Katrīna II bija novērsusies no savas valdīšanas sākumā deklarētās reformu kustības un valdības aprindās apgaismotājiem un zemnieku reformas ideologiem vairs nebija pieejas. Zemnieku nemieri XVIII g. s. otrā pusē Ukrainā, lielais Pugačeva dumpis, Vidzemes zemnieku nemieri — viss tas apvienoja valdību un muižniekus kopējā rīcībā pret zemnieku reformas prasībām. XVIII g. s. 70-tie un 80-tie gadi šai ziņā ir liels atplūdu laikmets. Vidzemes apgaismotāji šai laikā pievērsa diezgan lielu uzmanību zemnieku dzīves apstākļiem, centās iepazīstināt ar tiem plašāku sabiedrību, kas arī bija liels nopelns, tomēr no dziļākām reformas prasībām — atturējās.

Jauns uzplūdums radās līdz ar franču revolūciju un Napoleona valdīšanas laikmetu. Visur tika sludinātas brīvības idejas. Brīvības ideja apžilbināja arī Vidzemes lielo publicistu Garlību Merķeli, kas 1796. g. uzsāka skaļu cīņu par dzimtbūšanas atcelšanu un personīgas brīvības piešķiršanu zemniekiem. Merķeļa sludinātās reformas idejas, par cik tās tika realizētas zemnieku brīvlaišanas likumos, pieder jau XIX g. s. Merķelis zemnieku reformas lietā nostājās uz daudz šaurākiem pamatiem nekā Eizens: Merķelis prasīja piešķirt zemniekiem vienīgi brīvību, bet ne zemi. Vidzemes zemnie-

ku attīstības vēsturē tā bija, tiešām, liktenīga kļūda. Tādēļ mūsdienās ar vēl lielāku skaidrību mums parādās viss Eizena ideju dziļums, kas jau XVIII g. s. vidū, 70 gadus priekš zemnieku atbrīvošanas, lika savas Vidzemes zemnieku reformas pamatā lielo prasību — piešķirt zemniekiem brīvību un zemi.

Piezīmes:

¹⁾ Hugonis Grotii De Jure Belli ac Pacis. Lib. III, cap. VII. De jure in captivos. 1. Omnes captos bello sollemni jure gentium servos fieri.

²⁾ Conring, H. De civili prudentia, Helmstadt, 1662, pg. 79—80.

³⁾ Skat. Art. XIV, XXII, XXIII, XXVI.

⁴⁾ Vīgrabs, J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII g. s. otrā pusē, 1 daļa, Rīgā, 1927, pg. 2, 15. p.

⁵⁾ Ibid. Ad 15.

⁶⁾ Vīgrabs, J., Op. cit. II daļa, Rīgā, 1930, pg. 143—157.

⁷⁾ Potgiesser, J. Op. cit. Liber primi. Caput secundum. De origine, progressu et duratione servitutis bellica potissimum captivitate inductae, pg. 116.

⁸⁾ Potģisers atsaucas uz Conring'a Tract. de Fin. Imp. lib. III. Cap. XXIX. § 34.

⁹⁾ Rozena deklarācija, iesp. Vīgrabs, Op. cit. pg. 158.

¹⁰⁾ Par J. G. Eizenu skat. M. Stepermana, „Pirmās cīņas par dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē“, IMM 1931, Nr. 10, 11. — „J. G. Eizens un viņa darbi par dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē“. Rīgā, 1934.

¹¹⁾ Stisser, F. U., Op. cit. pg. 326, § 4, ad. lit. H.

¹²⁾ Skat. Grāfa A. Buturļina vēstules Vidzemes ģen.-gub. Braunam, 8. jūl., 12. dec. 1763. g. oriģ. Valsts archīvā, Sen. Pēt. B-bas rokrakstu krājumā „Vēstules grāfam Braunam 1762.—1763.“

¹³⁾ Valsts archīvs, Sen. Pēt. B-bas mss krājums nr. 982. Vidzemes ģen.-gub. Brauna ziņojums ķeizarienei, Rīgā, 27. apr. 1765.

¹⁴⁾ Eisen, J. G., Der Philantroph, Mitau, 1777. Vorrede.

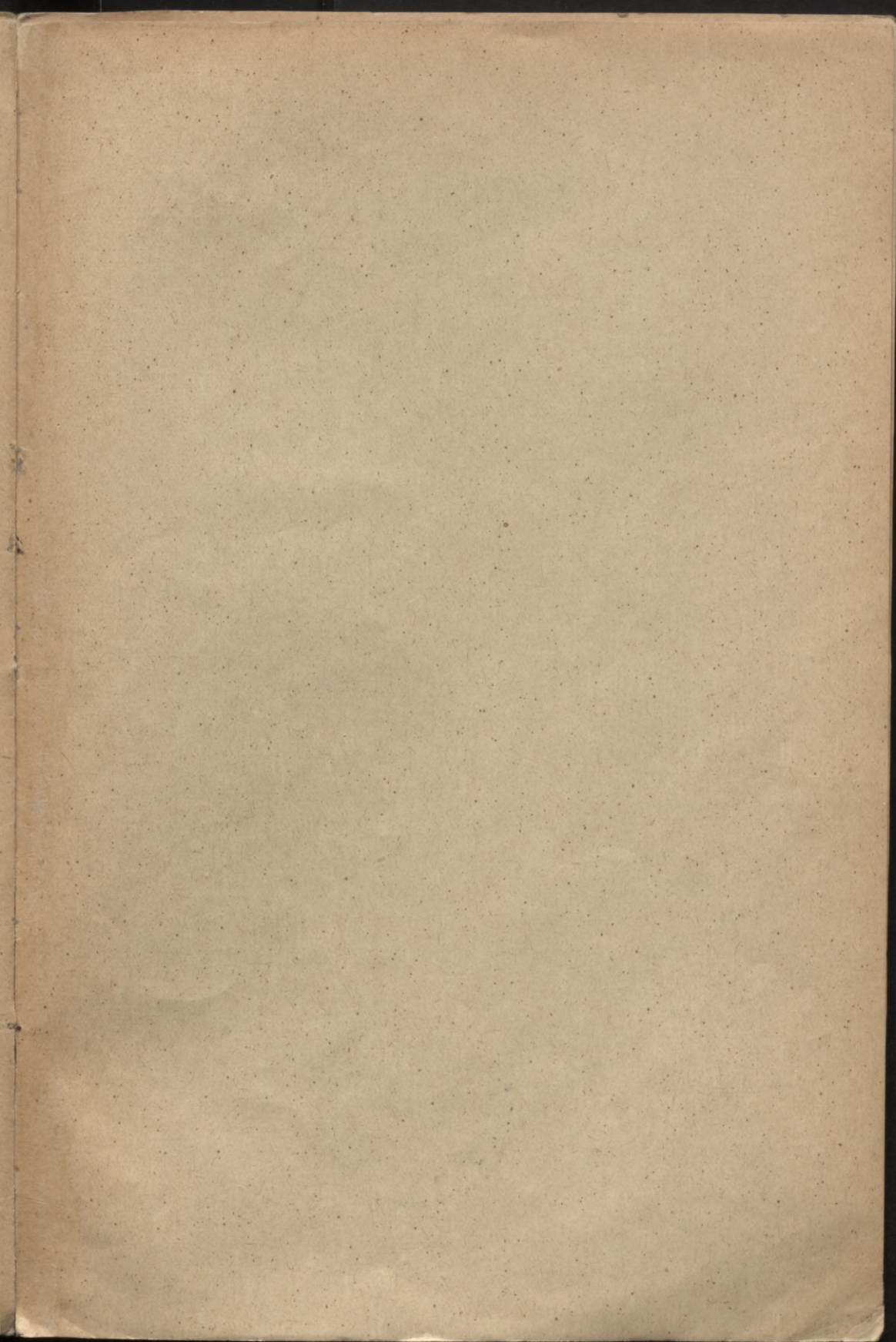
¹⁵⁾ Jannau, Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. 1786.

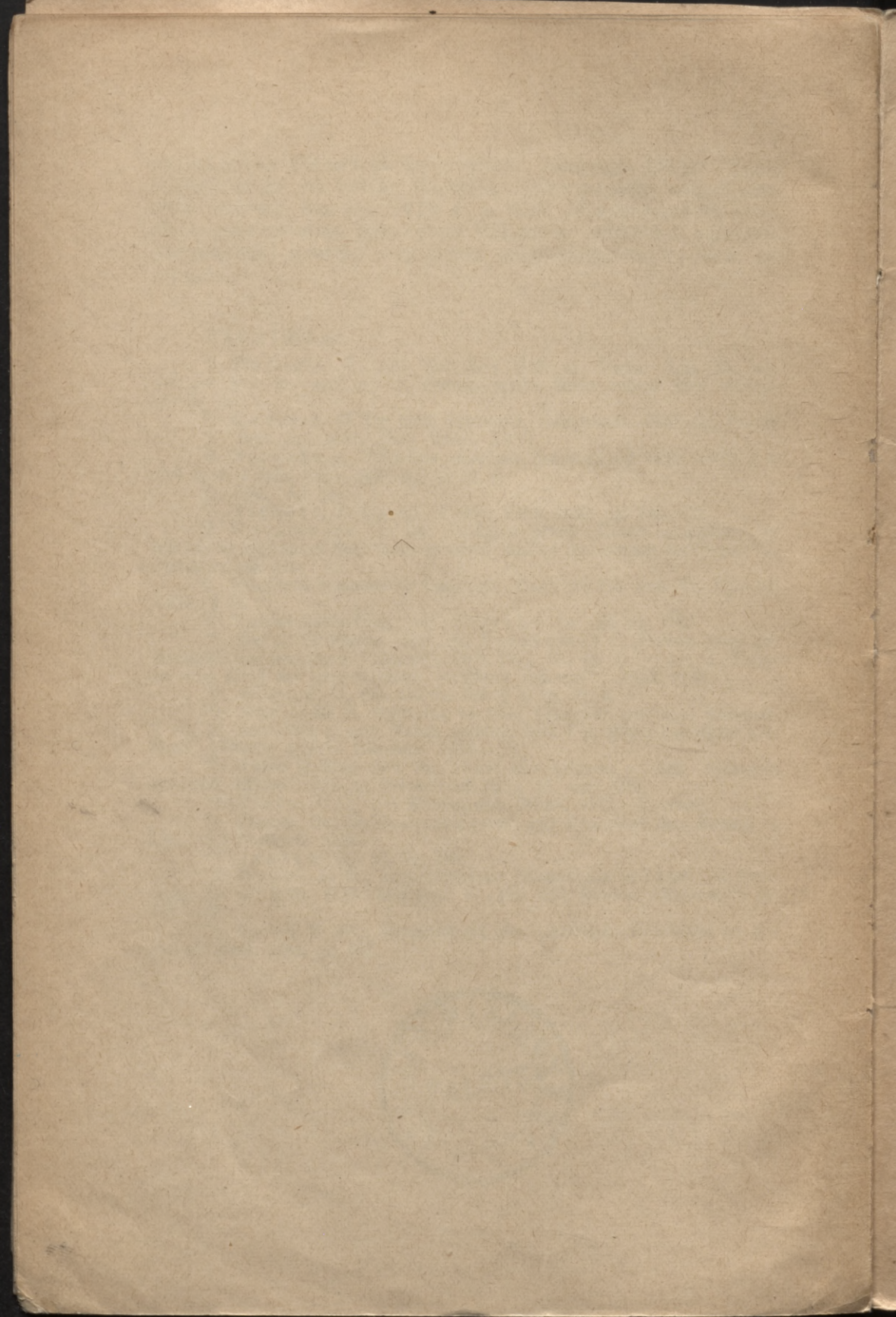
¹⁶⁾ Jannau, Op. cit. pg. 119.

¹⁷⁾ Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. II, Riga, 1777. Abschnitt V „Von den Bauern überhaupt“, pg. 121—123.

¹⁸⁾ Snell, K. Ph., Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794, pg. 160.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0309065662

12 JUN 1938